Kristiania-baker på 1800-tallet
Et sosialhistorisk eksempel

AV TORE PRYSER

Denne artikkelen vil gjennom en enkelt håndverkers livshistorie – bakeren Jørgen Fredrik Pryser – belyse noen av de sosiale og økonomiske problemene håndverkerne i Kristiania var utsatt for i tidsrommet ca. 1840-75, problemer som først og fremst henger sammen med overgangen til en fri næringslovgivning, moderne kapitalisme og industrialiseringen etter 1850. Dette er faktorer som generelt endret levevilkårene for nordmenn i by og bygd i løpet av en mannsalder eller to, en endring som treffende har blitt kalt «det store hamskiftet».[1] Perioden ca. 1840-75 kan for Kristianias vedkommende betegnes som viktigste fase i dette «hamskiftet», fra hva som kan kalles et «standsamfunn» og til et moderne «klassesamfunn».[2] I disse årene ble hovedgrunnlaget for våre dagers hovedstadssamfunn lagt.

Endringer av sosial og økonomisk art i Kristiania under siste halvdel av 1800-tallet er for tiden gjenstand for omfattende *sosialhistoriske* undersøkelser gjennom det såkalte Kristianiaprosjektet ved Historisk Institutt i Oslo.[3] En undersøkelse av Kristiania-håndverkerne inngår som et ledd i dette prosjektet. En hovedproblemstilling er her å se på hvordan hovedstadens håndverkere i perioden utviklet seg *fra å tilhøre den ene av borgerskapets to store stender* (kjøpmannstanden var den andre), *og til å bli delt på arbeiderklassen og den nye middelklasse.* Denne prosessen innebar trolig dårligere levevilkår og sosial degradering – sosial mobilitet nedover – for mange håndverkere. For håndverkere flest synes nå tilværelsen som svenn å bli en arbeidertilværelse på livstid, mens den tidligere under laugsvesenets tid var en aldersrolle, som etter noen år endte med at man ble mester. Til tross for at håndverkslovene av 1839 og 1866 åpnet adgang til håndverksborgerskap for alle som ønsket det, greidde likevel langt færre å livnære seg som håndverksmestere i den nye middelklassen. Og bare noen ganske få ble håndverkskapitalister med store bedrifter og som sådanne tilhørende Kristianias overklasse av forretningsdrivende.

Formålet er altså først og fremst å belyse håndverkernes levevilkår og sosio-øko-

nomiske plassering, samt endringene i dette over tid utover på 1800-tallet. Dette skjer med utgangspunkt i et representativt utvalg håndverkere fra de ulike fag, som studeres ved hjelp av såkalt *mikrohistorisk metode.* I denne sammenheng betyr mikrohistorisk metode at de enkelte håndverkeres livsløp kartlegges gjennom en rekke forskjellige kilder og ut fra et ensartet sett av spørsmål. De viktigste kildene er kirkebøker, folketellinger, laugsprotokoller, magistratprotokoller, likningsprotokoller, adressekataloger, skifteprotokoller, panteregistre osv., og ikke å forglemme forarbeidene til amtmannsberetningen 1861-65, som inneholder navnelister over samtlige håndverksborgere i disse år, samt viktige andre opplysninger om arbeidsstokk og tilstand ellers.[4] På denne måten rekonstrueres skjebnene til en rekke håndverkere i fortiden som hittil har ligget skjult i historiens mørke. F.eks. kan en finne hva slags bakgrunn håndverkerne hadde, hvor de kom fra, hvem deres foreldre var, hvordan og hvor de hadde fått sin utdannelse, hvordan deres sivile status var, hvordan deres økonomiske stilling var, om de var politisk/organisasjonsmessig aktive, om noen utvandret til Amerika osv., osv. Poenget er ikke først og fremst å besvare slike spørsmål for å kaste lys over håndverkerne som enkeltindivider. Tvert imot er hovedhensikten å få tak på *egenskaper ved dem som sosial gruppe,* dvs. typiske trekk som avgrenser dem i forhold til andre sosiale grupper. Det dreier seg her både om *ytre egenskaper* – likhetstrekk, og om *indre egenskaper* – slike som binder sammen til kollektiv målrettet handling.[5]

Mikrohistoriske undersøkelser på individnivå etter et opplegg som her grovt er skissert, er meget arbeidskrevende. I denne artikkelen skal kun presenteres livsløpet til en enkelt person. Dette er for å vise hva slags opplysninger det er mulig å grave fram fra kildene om ganske alminnelige håndverkere, folk som på ingen måte har pekt seg ut spesielt i historien. Som representant for bakerne ser Jørgen Fredrik Pryser relativt representativ ut, kanskje med det unntak at han var av utenlandsk opprinnelse. Men dette var han ikke alene om, hverken blant bakerne eller håndverkere i andre fag. Og fordi det kildemessig er mer krevende å rekonstruere utenlandske håndverkeres bakgrunn, og (i nær sammenheng med dette) fordi håndverksvandringer fra utlandet er et meget forsømt felt blant norske historikere, kan Pryser-eksemplet være velegnet.[6]

Jörgen Fredrik Pryser er i bokstavelig forstand et barn av Napoleonskrigene. Hans dåpsattest som er bevart,[7] forteller at han kom til verden 16. november 1804 i Jelmstorff i amtet Medingen i det daværende kongeriket Hannover. Stedet ligger på Lüneburger Heide ikke langt fra den lille byen Bevensen, hvor han ble døpt under navnet Jürgen Friedrich fire dager etter fødselen. Hans far var den franske korporalen Ludewig Price, som må ha tjenestegjort i marskalk Bernadottes armé-

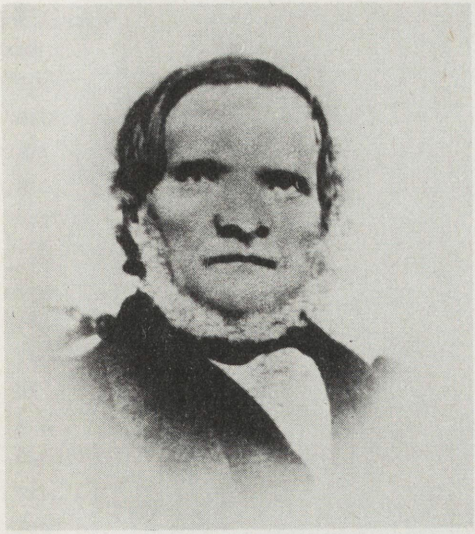

Jørgen Fredrik Pryser 1804-71

Caroline Fredrikke Molberg 1817-72

korps som på denne tiden okkuperte Hannover – da tilhørende den engelske kongen. Bernadotte (som senere ble konge av Sverige-Norge under navnet Carl Johan) var i 1804-1805 fransk generalguvernør av Hannover. I 1805 deltok han med Hannover-korpset i Napoleons felttog i Østerrike, bl.a. i slagene ved Ulm og Austerlitz. Det er ikke usannsynlig at korporal Price kan ha vært med under dette felttog.

Navnet Price har på ingen måte fransk bakgrunn, men kommer fra Storbritannia, nærmere bestemt fra Wales.[8] Det er derfor ikke umulig at korporal Price var eller nedstammet fra walisiske nasjonalister som gikk med Napoleon i krigen mot England. Kanskje var han til og med i slekt med den walisiske filosofen Richard Price (1723-91) som er kjent som en radikal tilhenger av både den amerikanske og franske revolusjon?[9]

Dette vet en imidlertid ikke noe sikkert om. Og Price er ikke noe uvanlig navn. Det som kildene forteller er at okkupasjonssoldaten Price fikk en sønn med en tysk kvinne ved navn Anna Catharine Dornbusch, som var fra Seedorff. Barnet var «uektefødt». Om foreldrene giftet seg senere er ukjent. I det hele tatt vet man ikke annet om Jürgen Friderichs barndom og ungdom enn at han fortsatt bor i Jelmstorff fram til påske 1819, da han som 15-åring plasseres i bakerlære. Dette skjedde hos bakermester F.H. Krohne i byen Uelzen.

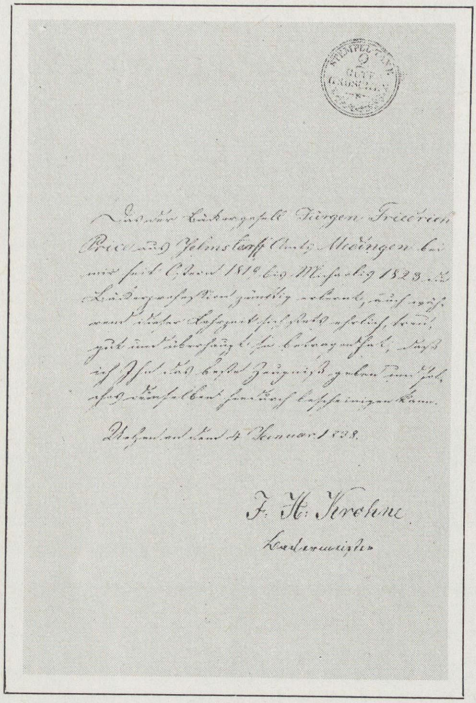

Attesten fra bakermester Krohne i Uelzen som forteller at Jürgen Friedrich Price har lært bakeryrket «zünftig».

Uelzen ligger ved Elbens side-elv Ilmenau noen mil syd for Bevensen, og var sentrum for det distrikt Jürgen Friedrich kom fra. I fire og et halvt lange år fram til Mikkelsmesse (29. sept.) 1823 var han her i bakerlære. Av hans attest fra Krohne framgår at han har lært bakerprofesjonen «zünftig», og at han under sin læretid alltid var «ehrlich, trau, (og) gut . . .», slik at Krohne kan gi han «das beste Zeugniss (vitnemål).[10]

En kan merke seg dette at et barn født utenfor ekteskap settes i håndverkslære. Under laugvesenets glanstid var det nemlig et krav at man skulle være «ektefødt» for å komme inn i håndverkslære. Alt omkring 1820 ser altså en av laugvesenets gamle skikker ut til å være i oppløsning. Dette til og med i Tyskland, laugvesenets hjemland, der laugene sto sterkest og lengst bevarte sine privilegier.

Et av laugvesenets gamle krav som imidlertid den nyutlærte Jürgen Friedrich fulgte opp, var kravet om at ferske svenner i noen år skulle vandre på sitt fag før de kunne bli selvstendige mestere. *Svennevandringene* som gikk på tvers av landegrensene over hele Europa, regnes av historikerne som et særlig viktig fenomen, fram-

for alt på grunn av det kulturelle og ideologiske tankegods som må ha blitt formidlet gjennom dem. Dette skjedde ved det tyske språk, som var håndverkernes fagspråk. Laugsbrødre i de ulike land pliktet å gi sine kollegaer på vandring husrom og arbeide, så sant de kunne bevise at de var faglærte svenner og ellers behersket fagets regler og skikker til punkt og prikke. På denne måten kom fagfeller fra mange land i kontakt med hverandre og kunne utveksle meninger og erfaringer. Gjennom svennevandringene fikk håndverkerne følelsen av å tilhøre et internasjonalt «Zunftwesen», og dermed høy standsbevissthet.

Jürgen Friedrich Price la veien nordover på sin vandring, trolig gjennom Danmark og Sverige hvor han oppholdt seg en tid. Til Norge kom han i 1826, og her oppholdt han seg siden. Hvilke byer han besøkte før han slo seg ned i Kristiania er usikkert, men antakelig var han en tid i Trondheim. Til Vår Frelsers menighet i Kristiania er han meldt innflyttet under morsnavnet Dornbusch i 1834.[11] Selv om han kan ha vært i hovedstaden eller dens forsteder i noen tid før dette, var han altså på vandring i mange år før han slo seg ned i Kristiania. Her fikk han seg først arbeid hos bakermester Iversen i Store Vognmannsgate, hvor han også fikk bopel. På dette tidspunkt fornorsker han sitt navn til Jørgen Fredrik Pryser.[12]

Mens Jørgen Pryser var hos Iversen i Vaterland ble han kjent med sin tilkommende kone, Caroline Frederikke Molberg, som var tjenestepike og losjerte i Elvegaten, rett ved Iversens bakeri. 15. april 1837 fikk de sitt første barn, en pike som ble kalt Catharine Frederikke Elisabeth etter farmoren og moren. I kirkeboken heter det at barnet var «uekte», men at Jørgen Pryser «selv angiver sig» som barnefar.[13] Han innrømmet altså sitt farskap, men giftet seg likevel ikke med Caroline på dette tidspunkt. Dette henger igjen trolig sammen med en gammel håndverker-skikk, nemlig at *svenner skulle være ugifte* og bo som medlemmer av sin mesters husholdning underlagt dennes absolutte autoritet. Det var i 1830-årene fortsatt ganske uhørt at svenner giftet seg. Ugifte svenner ble lenge foretrukket som arbeidskraft framfor gifte. Edv. Bull har vist at skikkene med ugifte svenner og bosted hos mester varte lenge. Så sent som i 1865 var 41% av svennene i de 8 fag han undersøkte ugifte, og av disse bodde 39% hos mester. I bakerfaget var forholdet enda mer utpreget, henholdsvis 56% og 63%. At bakerfaget var et av de fag som lengst bevarte dette gammeldagse paternalistiske preget, henger ifølge Bull sammen med nødvendigheten av nattarbeid. Da kundene skulle ha ferskt brød om morgenen måtte bakingen foregå om natten, og da var det mest praktisk at svennene og læredrengene bodde i bakeriet. Det kan nevnes at det var i de mest moderniserte og industrialiserte fagene – bygningsfagene (murere, malere, tømmermenn) og boktrykkerfaget – at bofellesskapet og ordningen med ugif-

te svenner forsvant først, og man fikk et moderne arbeidskjøper/arbeider-forhold typisk for våre dagers «klassesamfunn».[14]

Gamle håndverker-skikker hindret altså bakersvennen Jørgen Pryser og Caroline å gifte seg. Istedet satte de pikebarnet bort til oppfostring hos fremmede i Vaterland. Her døde det av «Forkjølelse» knappe 6 måneder senere.[15] Dødsårsaken oppgitt i kirkeboken tyder på dårlige levevilkår. Kanskje var det denne erfaringen og ønsket om å unngå en liknende skjebne for sine barn i framtiden at Jørgen Pryser brøt med skikken om å være ugift svenn og giftet seg med Caroline 26. mai 1840. På dette tidspunkt hadde han imidlertid fått seg en bedre stilling hos bakermester T.M. Lindeman på hjørnet av Akersgata og Grensen. Lindeman var en av Kristianias større og mer moderne bakere, som bl.a. benyttet utenlandske bakersvenner for å kunne tilby «flere her ubekjendte Sorter Brød: fiint Hvedebrød, kjøbenhavnsk Bandfranskbrød, Rugbrød, Hamburger Grovbrød, o.s.v. samt fine Conditorsager», som det heter i annonser i Christiania Intelligentssedler fra begynnelsen av 1840-årene.[16]

Caroline Fredrikke Molberg som ble Jørgen Prysers livspartner, ble født i Grensen i Kristiania 26. mai 1817. Hennes far var snekkermester Gustav Henrik Molberg og moren Karen Henriksdatter.[17] Også Caroline hadde altså håndverkerbakgrunn. At *folk med samme sosiale bakgrunn giftet seg med hverandre,* er et typisk trekk ved «standssamfunnet», hvor arvet status – tilskrevne egenskaper – gjør at skillelinjene mellom samfunnsgruppene blir skarpe. Dette i motsetning til vår tids «klassesamfunn» hvor opptjente penger, utdannelse osv. – oppnådde egenskaper – skaper langt mindre bastante skillelinjer, og større muligheter for sosial mobilitet både oppover og nedover. For Jørgen Pryser ville det ha vært et sosialt nederlag å måtte gifte seg med en kvinne av arbeiderstanden. Mellom vanlige arbeidsfolk og håndverkerstanden eksisterte under «standssamfunnets» tid stor sosial avstand som fikk mange utslag. F.eks. var man svært nøye med sosial omgang, og det var under både svenners og mesteres verdighet unødig å ha noe å gjøre med vanlige arbeidere. Mens mestere var borgere av byen og tilhørte borgerskapet, regnet svenner seg på linje med underoffiserer og bestillingsmenn. Jørgen Prysers sosiale omgang framgår klart av hvem som var hans forlovere og senere faddere til hans barn; dette var utelukkende mestere og deres «Madamer» og døtre, samt svenner.

Allerede i 1830-årene da Jørgen Pryser slo seg ned i Kristiania, var det gamle laugsvesenet her på god vei til å brytes ned. Bare 6 fag, skredderne, skomakerne, snekkerne, smedene, gullsmedene og hattemakerne, hadde fortsatt sine gamle

laugsprivilegier. Men mange fag opptrådte fortsatt som om de hadde laug, med laugsmøter, administrasjon av svenne- og mester-prøver, understøttelseskasser osv., til tross for at deres privilegier for lengst var opphevet. Blant disse var bakerlauget som mistet privilegiene alt i 1796, en følge av at bakerne ikke lenger ville forplikte seg til å skaffe byens befolkning det nødvendige forråd av korn som myndighetene krevde.[18] I 1815 søkte bakerlaugets oldermann om at de gamle laugsartiklene igjen måtte «erklæres gjeldende», noe som ikke skjedde til tross for at byens representantskap anbefalte det. I 1821 kom en ny søknad til Stortinget fra bakerlauget om gjeninnføring av laugsartiklene, for å hindre konkurransen fra kjøpmenn, høkere og marketentere. Liknende forslag kom fra andre fag. Også fag som fortsatt hadde laugsprivilegier anmodet om at disse måtte bli innskjerpet, og at myndighetene måtte sørge for å hindre konkurranse i deres fag. Særlig ille var situasjonen for skreddere og skomakere, som i Kristiania også var utsatt for konkurranse fra de militære verkstedene på Akershus festning.

Striden om laugene tilspisset seg i 1830-årene etterhvert som frihandelsideologien slo rot i Norge. I 1839 ble en håndverkslov kjempet igjennom i Stortinget av en allianse av bønder og embetsmenn, som ellers i andre saker i disse år sto steilt mot hverandre. For embetsmennene var det prinsipiell økonomisk liberalisme som lå bak, for bøndene derimot var motivet snevre bygdeinteresser forkledd som frihandelsvennlighet. I tillegg gikk kapitalistene i byene og småkårsfolk her inn for opphevelse av laugene. Som J.A. Seip sier, kjempet håndverkerne i byene en isolert tofrontskrig – «nedad mot småfolk som ble hindret i å stige yrkesmessig, oppad mot kjøpmenn og «fabrikører» som kom med et nytt produksjonssystem».[19]

De viktigste punktene i håndverksloven av 1839 var for det første at laug ikke skulle opprettes i framtiden, og at de som eksisterte skulle opphøre når de nåværende mestere var døde, hadde utgått av lauget eller var blitt enige om opphevelse. For det andre var enhver i kjøpstedene fra nå av berettiget til å erverve borgerskap og ha svenner og drenger i fag som ikke hadde laug. Det som ble forlangt var attest fra to troverdige menn om faglig dyktighet. I laugsfag ble det imidlertid fortsatt forlangt mesterprøve for å få borgerskap. Videre skulle de såkalte svenne- og mesterår bortfalle. Som nevnt var det bare 6 laugsfag i Kristiania i 1839. Til de øvrige omlag 40 håndverksfag her var det altså *fri adgang* – så sant kun to pålitelige menn attesterte fagkunnskap. Skjønt fullt så enkelt var det ikke; man måtte også kunne regne og skrive tydelig og noenlunde språkriktig. I visse fag var det også krav om tegneskole.

Håndverksloven av 1839 innebar videre at enhver utenfor kjøpestedene med eller uten ansatte kunne drive hvilket som helst håndverk med visse ubetydelige unn-

tak. Håndverkere som ikke bodde lenger unna enn en kjøpstad enn 1/4 mil, og som arbeidet for byens innbyggere eller solgte sine produkter her, skulle imidlertid betale skatt til byen. Forøvrig var all innførsel av håndverksprodukter fra bygdene og ladestedene med visse uvesentlige forbehold fri.

Med dette mistet byhåndverkerne sitt monopol på å drive håndverk. Særlig var det konkurransen med håndverksvarer fra landet som skapte problemer for Kristianias håndverkere i 1840-årene. Dette var produkter av dårligere kvalitet, men som lett fikk avsetning ved lavere priser. Mange klager kom da også fra byens håndverkere. I 1850 påpeker stiftamtmannen grunnene til at mange byhåndverkere ikke maktet konkurransen, nemlig dyrere husleie, skatter og andre byrder, og høyere lønnsutgifter, foruten at Kristiania var «et kostbart Levested» generelt sammenliknet med bygdene.[20]

Ved siden av konkurransen fra bygdehåndverkerne, hadde også byhåndverkerne konkurranse fra importerte produkter. Importen fra utlandet steg som følge av nye frihandelsvennlige toll-tariffer i 1840-årene. Andre konkurranse-faktorer var straffearbeidsanstalter, militære, vektere og arbeidsløse sjøfolk, som hadde lov til å drive håndverk. Ialt drev 226 personer uten borgerskap – mest militære og vektere – håndverk i Kristiania i 1850. Disse utgjorde 20% av byens selvstendige håndverkere.[21]

Håndverkere i forstedene var også en trussel mot de egentlige byhåndverkerne. I 1850 var hele 133 håndverkere i forstedene overveiende snekkere, skomakere, smeder, skreddere og malere fritatt for borgerskap.[22]

En siste konkurranse-faktor som må nevnes, var kapitalsterke kjøpmenn, høkere o.l. som ved hjelp av svenner og læredrenger drev ulovlig håndverksproduksjon. Dette var særlig utpreget i bakerfaget. Byhåndverkernes kamp mot «fuskere» av dette slag preger rettsmaterialet fra 1840-årene. I årene 1846-50 ble i gjennomsnitt 13 svenner i året dømt for ulovlig håndverksdrift ved Kristiania rådstue.[23] En aksjon i 1844 mot 17 personer som uten borgerskap og ved hjelp av svenner og drenger drev ulovlig baking, ga støtet til dannelsen av Christiania Bakermesterforening samme år.[24]

Situasjonen var altså ikke særlig gunstig hverken for bakermesterne eller de øvrige håndverksmestere i Kristiania i 1840-årene. Det var derfor ikke så lysende utsikter Jørgen Pryser gikk i møte da han 5. november 1844 av magistraten ble «antagen og nedskreven som Borger og Bagermester til Christiania». Ved denne anledning la han fram sin dåpsattest og attesten fra bakermester Krohne i Uelzen. Det er dette som sikkert identifiserer han som Jürgen Friedrich Price. Dessuten la

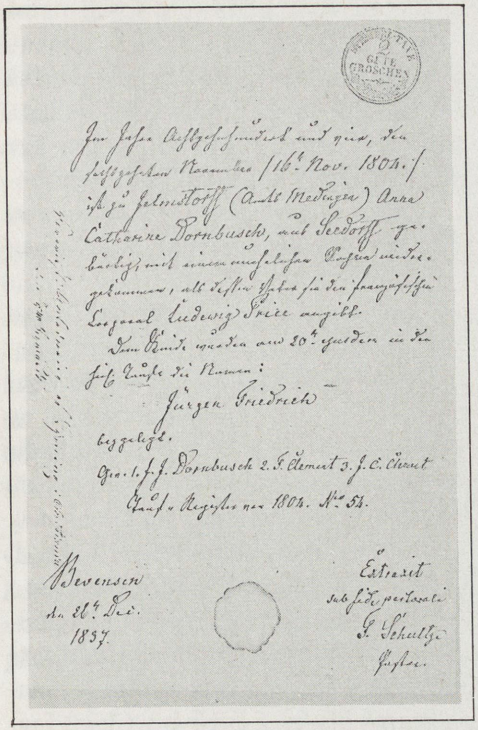

Dåpsattesten som Jørgen Fredrik Pryser la ved sin søknad om borgerskap i 1844, og som sikkert identifiserer han som Jürgen Friedrich Price.

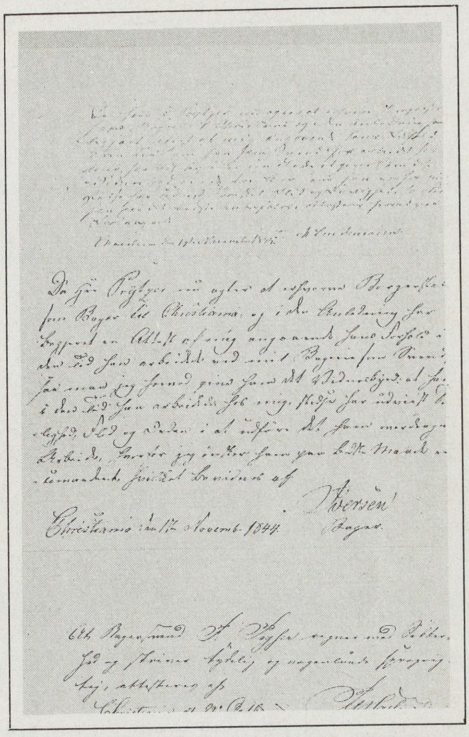

Attesten fra bakermester Iversen om at Jørgen Pryser behersker bakeryrket og fra inspektør Haslund ved Borgerskolen om at han regner sikkert og skriver tydelig og noenlunde språkriktig.

han fram attest fra inspektør Haslund ved Borgerskolen om at han «regner med Sikkerhed og skriver tydelig og nogenlunde Sprogrigtig», og attester fra bakermesterne Iversen og Lindeman som forteller om «Troskab, Flid og Duelighed». Som vi har sett var dette krav som håndverksloven av 1839 generelt satte for borgerskap. I tillegg måtte han forplikte seg til alltid å ha «til sit Bageris forsynene 2, to Læste Rug» (ca. 2400 kg).[25]

Etter vanlig skikk var Jørgen Pryser iført «fullstændig» borger-uniform da han ble antatt som håndverksborger og avla borgereden. Dette må ha vært en stor dag i hans liv – på denne tiden var det ikke lenger selvsagt at en svenn med årene ville

bli mester. Det å ha borgerskap medførte mange *fordeler* og høyere sosial status enn for folk flest i Kristiania. Bl.a. var man stemmerettskvalifisert og valgbar til offentlige ombud. Videre var ens sønner fritatt for militærtjeneste, og kona fikk rett til tittelen «Madam». Et ytre tegn på dette siste var at hun kunne gå med hatt, i motsetning til arbeiderkvinnene som bar skaut. Men borgerskap *kostet* også. For det første kostet selve borgeruniformen en god slump. Videre måtte en sum betales til magistraten og borgerkassen (3 og 5 Spdlr). Det tyngste løftet var likevel kapital til produksjonsutstyr, bakeri-lokaler og kornbeholdning. Hvor mye Jørgen Pryser hadde spart seg opp til dette er ukjent.

Fra 1845 drev Jørgen Pryser som bakermester. De første to, tre årene hadde han sitt bakeri i Fjerdingen (nåværende Chr. Kroghs gate), deretter flyttet han til Storgata 8 hvor han var fram til 1858. Undersøkelser av likningsprotokollene viser at han i 1840-årene tjente omkring 200 Spdlr i året. Dette er trolig i underkant av hva bakermestere flest tjente. I 1850-årene derimot økte inntektene til 500 Spdlr årlig, og dette var bedre enn gjennomsnittet for bakermesterne – selv om det på ingen måte hører til topp-inntektene. Det er utvilsomt 1850-årene som økonomisk var Jørgen Prysers beste år som baker, til tross for at hans inntekter gikk ned til 400 Spdlr i 1857, som vel henger sammen med den allmenne konjunkturkrise i i dette året.[26] De gode årene henger sikkert i noen grad sammen med at han utvidet sin produksjon til også å gjelde konditorvarer etter at han fikk borgerskap som «Sukkerbager» (konditor) 5. mai 1851. Ved denne anledning la han fram for magistraten attester fra bakermesterne Rasmussen og Olsen, som bevitnet hans faglige standard også når det gjaldt konditorvarer.[27]

Et annet tegn på at Jørgen Prysers situasjon var gunstig i 1850-årene, er at han i 1853 fikk råd til å melde seg inn i Christiania Bakermesterforening, som han var medlem av i 11 år.[28] Så vidt en kan bedømme gjorde han lite av seg her. I det hele tatt ser hans interesse for organisasjonsliv og politikk ut til å være minimal. Selv om han med borgerskap var stemmerettskvalifisert, lot han seg aldri registrere som stemmeberettiget ved å avlegge ed til konstitusjonen – et krav for å kunne delta i valgene. Lav valgdeltakelse ser forøvrig ut til å være et allment trekk for bakermestrene i forhold til deres inntektsnivå, sammenliknet med mestere i andre fag. Sivert Langholm som har undersøkt valgdeltakelsen i Kristiania i 1868, antyder at dette kan henge sammen med nattarbeidet i bakeriene som bidro til *isolasjon* i forhold til andre samfunnsgrupper, og at bakerne i større grad enn andre håndverkere på kundesiden hadde mest med kvinner og tjenestefolk å gjøre – hvor politisk bevissthet var lav.[29] Svak politisk bevissthet ser ellers ikke bare ut til å gjelde mestrene, men også bakersvennene. I thranitter-foreningen i Kristia-

nia i 1851, hvor over 80% av de ca. 530 medlemmene som yrke kjennes for var håndverkere – alt overveiende svenner – fantes det iallfall bare 2 konditorer og 7 bakersvenner/drenger. Av de siste var hele 4 ansatt hos byens største mester, Bordoe. Til sammenlikning kan nevnes at foreningen mest besto av håndverkere fra bygningsfagene, men også mange skreddere og skomakere var med.[30]

Selv om Jørgen Prysers politiske og organisasjonsmessige deltakelse må ha vært ubetydelig, finnes likevel et artig vitnesbyrd som kan vise hans holdning til frigjøringsverket i 1814, og kanskje til unionen med Sverige. Hans første sønn som ble født *17. mai* 1841 ble nemlig døpt *Carl* Ely *Eidsvold,* en privat liten «demonstrasjon» som viser at han hyllet Eidsvoldsgrunnloven, men kanskje også Sveriges konge, Carl Johan. Han *kan* ha lært å beundre Carl Johan under oppveksten, iallfall hvis han lærte å kjenne sin far, som jo tidligere var soldat hos kongen mens denne var fransk marskalk.[31] En slik holdningsmessig dobbelthet var mulig i begynnelsen av 1840-årene da Carl Johan hadde begynt å slappe av på sin motstand mot feiringen av 17. mai-grunnloven.

Carl Ely Eidsvold var Jørgen og Caroline Prysers annet barn. Snart fulgte en rekke andre barn, hvorav flere døde som små. Bl.a. fordi fruktbarhet, dødelighet og andre demografiske faktorer kan fortelle mye om levevilkår, skal vi se litt nærmere på dette. Ialt er identifisert følgende 12 barn i tidsrommet 1837-60:

	Født	Inter-valler i mndr.	Mors alder	Død
Catharine Fredrikke Elisabeth	15/4-1837		19	2/10-1837
Foreldrenes giftemålstidspunkt	26/5-1840	0	23	
Carl Ely Eidsvold	17/5-1841	12	24	1917
Anne Elise	12/7-1843	26	26	24/7-1850
Caroline Fredrikke	12/7-1845	24	28	7/6-1854
Bernt Leopold	5/8-1847	25	30	5/5-1850
Gustav Fredrik	1/2-1849	18	32	1938
Anne Elise Clara	12/8-1850	18	34	1903
Fanny Camilla	8/4-1852	20	36	?
Louise Gregine Mardine	1/11-1854	31	39	ca. 1915
Jørgine Cicillie	8/9-1856	22	41	8/11-1857
August Nicodemus Bernau	3/8-1858	23	43	1937
Fredrikke Leonore	5/8-1860	24	45	2/6-1861

Skjemaet viser at Caroline Pryser regelmessig fikk barn fra hun var 19 år og til hun ble 45. Fra giftemålstidspunkt gikk det aldri mer enn 31 måneder mellom hvert barn. At kvinnene gjennomgående fikk barn annet hvert år, var helt normalt i en tid hvor sikre prevensjonsmåter manglet. Men selv om mange barn ble født, fikk få leve opp. Av Carolines 12 barn nådde bare 5 konfirmasjonsalder. 4 døde før fylte 3 år, et i 7-årsalderen og et nærmere 9. Dødsalder for et barn er ukjent.

Barnedødeligheten i familien Pryser var altså høy. Også dette var normalt i Kristiania omkring midten av 1800-tallet. Pr. 1000 levendefødte barn i byene døde årlig 135 før fylte ett år i 1850-årene, mot i dag ca. 20.[32] Den høye barnedødeligheten henger særlig sammen med dårlige hygieniske og ernæringsmessige forhold og hyppige forekomster av epidemier. Kirkebøkene forteller at dødeligheten blant Pryser-barna også skyldtes dette. Caroline Fredrikke døde ca. 9 år gammel som følge av nervefeber (tyfus), en tarmbakteriesykdom som smittes gjennom vann, melk el. andre næringsmidler. Bernt Leopold døde nesten 3 år gammel av engelsk syke, som skyldes dårlig ernæring, spesielt mangel på vitamin D. To barn, Catharine og Jørgine Cicillie, døde som spebarn av forkjølelse og lungebetennelse som også henger sammen med dårlige levevilkår. Anne Elise levde til 7-årsalder og døde av vattersott – en oppsvulmingssykdom som følge av hjerte- eller nyrelidelser. For et barn oppgis ikke dødsårsak, og et er altså ikke funnet. Imidlertid er det blitt fortalt at flere i Jørgen Prysers husholdning ble rammet av kolera-epidemien i Kristiania i 1853. Kanskje døde ettåringen Fanny Camilla av kolera uten at hun ble registrert i kirkeboka?

Barnedødeligheten og dødsårsakene tyder på at levevilkårene ikke var de beste i Pryser-familien. Men slik var det nok hos de fleste bakere. Albert Trapness som selv var bakersvenn i Kristiania i 1860-årene, forteller at bakeriene ofte lå i skitne bakgårder ved siden av staller og utedo, eller i trange kjellere hvor dagslys sjeldent nådde fram. I disse fuktige og urene bakerier, hvor både mester, familien og ansatte bodde, krydde det av smittekilder som rotter, kakkerlakker og veggdyr. Selv om Trapness svartmaler forholdene noe, er det ingen tvil om at den hygieniske standarden var lav.[33]

Når forholdene var såpass dårlige hygienisk og ernæringsmessig i Pryser-familien som dødeligheten tyder på, er det lett å tenke seg hvor elendige forholdene må ha vært hos håndverkere og andre som tjente langt mindre enn bakermester Pryser. Som nevnt lå hans inntekt på 500 Spdlr i 1850-årene. Disse gode inntekter fikk han til å overveie kjøp av «Bageribekvemmelighed» – som han hittil hadde måttet leie. Han skal ha forsøkt å få kjøpt bakeriet i Storgt. 8, men dette ble ikke noe av. I juli 1858 på et tidspunkt han bor i Youngsgata, kjøpte han en

Kringlen hengende i en stor s-arm er det tradisjonelle bakerskilt. Illustrasjon fra Harald Nielsens bok «Motivbog for kleinsmede».

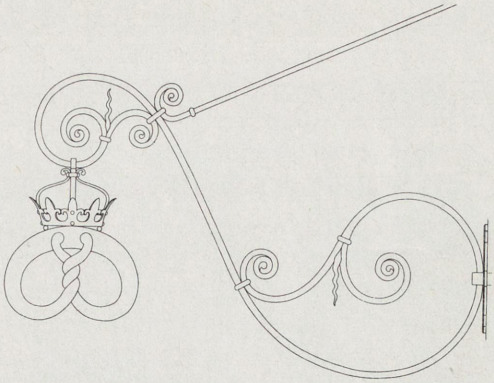

eiendom med tilhørende bakeri rett ved Kløfta jernbanestasjon i Ullensaker. Hit flyttet han med familien ved påsketider 1859.[34] 26. november 1860 sa han opp sitt borgerskap i Kristiania.[35]

Eiendommen Tvetermoen på Kløfta kjøpte Jørgen Pryser av Anne E. Schrøder, enken etter den tidligere baker her. Tvetermoen hadde ei landskyld på 21 Sk og et dyrkbart areal på 12 mål, som årlig ga en avkastning på 10 Skippund høy (1600 kg). Til selve bakeriet som besto av 5 rom og et «ydre Rum», hørte bakerovn, diverse bakeriutstyr og to kakkelovner. For disse herligheter var kjøpesummen 1000 Spdlr, et beløp som i hovedsak ble dekket ved at Jørgen Pryser overtok to pantobligasjons-forpliktelser som alt sto i eiendommen, pluss rentene på disse. Bare 30 Spdlr betalte han kontant til baker-enken for skjøtet. Noen måneder senere skulle han betale ytterligere 130 Spdlr og 4% rente.[36]

Avdragene og rentene på pantobligasjonene som Jørgen Pryser hadde overtatt, skapte problemer. Bakeriet på Kløfta ga ikke de inntekter han hadde håpet på. Bakermester Pryser kan ikke ha vært klar over at folk på Romerike ennå ikke hadde vent seg til å kjøpe ovnsbrød, men fortsatt holdt på lompe og flatbrød som de bakte selv. I tillegg kommer at året 1860 var det verste kriseår i manns minne på Romerike, med flom og sviktende avlinger. Dette skapte økonomiske problemer for folk flest, og følgelig et innskrenket kundegrunnlag for baker Pryser. Snart måtte han gi opp og flytte tilbake til Kristiania. 8. november 1861 fikk han tilbake sitt borgerskap som baker og sukkerbaker her.[37]

I januar 1862 forsøkte Jørgen Pryser uten hell, ved annonse i Christiania Avertissements-Blad, å få solgt eller leid bort bakeriet på Kløfta. På dette tidspunkt hadde han åpnet bakeri i Akersgata i Hauges tidligere brennerigård. Alt i novem-

ber 1861 begynte han her. Dette framgår av annonser i Avertissements-Bladet hvor han tilbyr sine varer, og opplyser at han tar imot bestillinger på kaker. Han averterer også etter «To Koner eller Piger som vil gaae om i Byen med alle Sorter fine Kager og Brød».[38]

Men heller ikke i Kristiania klarte han seg bra i 1860-årene. Fram til 1865 var hans skattbare inntekter årlig bare 250 Spdlr, eller kun halvparten av hva han hadde tjent i 1850-årene. En kan merke seg at 1860-årene i sin alminnelighet var en økonomisk vanskelig tid i hovedstaden. De konkurransefaktorer som alt er påpekt for håndverkerne fikk dessuten økende styrke. Særlig plagsom var konkurransen fra ufaglært arbeidskraft og fra kjøpmannskapitalister som ansatte svenner og drenger på akkordlønn, en ordning som innebar høyere lønninger, men også økende slit. Innføringen av nye kapitalkrevende «mekaniske Opfindelser» i enkelte fag gjorde det også vanskelig for mindre mestere som ikke hadde midler til å anskaffe slike. Og enda verre ble forholdene med den nye håndverksloven av 1866, som bestemte at enhver myndig mannsperson kunne få borgerbrev på håndverksdrift. Svenneprøven ble nå opphevet – likeledes kravet om dugelighetsattest for å bli mester. Heller ikke ble det lenger krevd kyndighet i skrivning, regning og tegning i noe fag. Det ble også tillatt at en og samme person kunne få håndverksborgerskap i flere fag, og også kombinere dette med handelsborgerskap. Endelig bestemte 1866-loven at laugene skulle oppheves fra utgangen av 1869.

Bakerfaget var et av de håndverksfag som *senest ble industrialisert.* Riktignok fikk Kristiania sitt første dampmaskinbakeri med de mest moderne mekaniske hjelpemidler innført fra utlandet alt i 1863, madam Figenbaums i Rådhusgaten, men dette måtte nedlegge i løpet av få år.[39] Det var altså ikke kapitalkrevende ny teknologi som gjorde mindre mestere konkurranseudyktige. Likevel var bakerfaget et av de fag hvor situasjonen var verst. En faktor som gjorde forholdene vanskelige for små mestere var forbudet mot helligdagsarbeide fra 1857. Men langt verre var de mange kjøpmenn som anla bakerier i tilknytning til sine forretninger, som de lot svenner, drenger eller ufaglærte drive mot akkordlønn. Selv om det største, Christiania Actiebageri, som en rekke handelsfolk og pengemenn hadde satt igang gikk dundrende konkurs i 1865, hadde bakermestere som drev på tradisjonell måte store problemer.[40] At bakermester Pryser drev tradisjonelt sees ved at han fortsatt i begynnelsen av 1860-årene lot en del av omsetningen skje gjennom såkalte «Kurvekoner», som gikk omkring i byen og solgte hans varer. Kjøpmannsbakeriene gikk på denne tiden over til brødkjører-system, som innebar en langt mer effektiv distribusjonsform. Det må også nevnes at det blant brødkjørerne var særlig vanlig å begynne for seg selv etter at bakerinæringen ble helt fri i 1866. Tal-

let på bakerier steg kraftig etter 1866. På det verste var det hele 300 i Kristiania. Da Jørgen Pryser ble mester i 1844, hadde det vært 49 bakerier i hovedstaden med stort og smått.

Forarbeidene til amtmannsberetningen 1861-65 gir et klart bilde av hvor ille forholdene var i bakerfaget alt før håndverksloven av 1866. Av 151 mestere i baker- og konditor-faget med borgerskap i Kristiania 1861-65, var det bare 74 – *under halvparten* – som fortsatt drev som mestere i 1865. Av de øvrige var bare 8 døde, 21 hadde opphørt å drive, 17 hadde måttet ta seg arbeide som svenner, en var blitt ølhandler, en gartner, 21 hadde flyttet fra byen – mens 8 ikke har latt seg identifisere. Dette vitner om en betydelig *proletarisering*. Det er all grunn til å tro at dette også gjelder de fleste som flyttet, om de nå dro helt tilbake til Tyskland som bakermester Heinrich Bauerbach gjorde, eller til Horten, Drammen, Fredrikshald eller andre steder. Jørgen Fredrik Pryser er en av dem som omtales som «flyttet fra Byen».

Kilden viser også at de bakermestere som fortsatt greidde seg gjennomgående var *små*. Av de 74 som fortsatt driver i 1865, har 51 eller 2/3 svenner og drenger i sitt bakeri, ialt 77 svenner og 70 drenger. 23 mangler slike ansatte. Det tallmessige forhold mellom mestere med ansatte og deres svenner/drenger blir altså 1:3. 11 mestere har 1 svenn/dreng hver, 15 har 2 hver, 9 har 3, 8 har 4, 3 har 5, 3 har 6 og bare 2 mestere i Kristiania har så mange som 7 svenner/drenger. 1-2 svenner/drenger eller ingen i det hele tatt, var altså det normale. De som hadde flest var Jacob B. Brun og Johan Møllhausen som begge hadde 3 svenner og 4 drenger, mens Jens Bordoe hadde 6 svenner. Jørgen Pryser er på dette tidspunkt som nevnt flyttet. Men svensken Benjamin Andersen som nå drev hans gamle bakeri i Storgt. 8, står oppført med 2 svenner og 2 drenger. Omtrent så mange hadde nok bakermester Pryser også i sine velmaktsdager i 1850-årene.[41]

Jørgen Fredrik Pryser gikk konkurs ved midten av 1860-årene. Alt i 1863 foretok lensmannen i Ullensaker eksekusjonsforretning hos han i bakeriet på Kløfta for 195 Spdlr, som han skyldte handelsborger Anton Bjørnstad. For å dekke denne gjelda ga han Bjørnstad en pantobligasjon på bakeriet. Men dermed løses ikke problemene – de bare utsettes. I 1866 gikk bakeriet på Kløfta på auksjon. Kjøper var grosserer Stener Rosenberg, Jørgen Prysers hovedkreditor siden 1858.[42]

I 1865 er det siste gang Jørgen Pryser tjener såpass at han kommer med i likningsprotokollene for Kristiania. Dette året må han ha flyttet fra byen etter å ha bodd et par år i Østre gate 13 (Carl Johans gate) og Storgt. 20. Hvor han dro er uklart. Sikkert er at han ikke befant seg i Ullensaker ved folketellingen i 1865,

Bakeriutsalg i Kristiania fra siste halvdel av 1800-tallet.

selv om han fortsatt hadde eiendom her.[43] En muntlig overlevering sier at han en tid bodde i Maridalen. I det hele tatt er hans skjebne fram til han dør noe uklar. Men under sine siste leveår var han vekter, et yrke som tillot håndverk som lovlig bigeskjeft, og som også må ha passet utmerket for en baker som var vant til å arbeide om natten, Jørgen Fredrik Pryser og hans familie bodde i Hausmannsgt. 6 da han i sitt 67. år døde 12. mars 1871. Hans kone Caroline døde 11. juli året etter.[44]

Dermed er den fransk-tyske bakeren Jørgen Prysers livsløp fullendt. Fra å være «zünftig» svenn og senere bakermester i Kristiania tilhørende borgerstanden, endte han her som vekter tilhørende arbeiderklassen – riktignok i det øvre lag, blant de såkalte uniformsarbeidere.[45] Hvor mange håndverksmestere som fikk en liknende skjebne under første fase av overgangen fra det gamle «standssamfunn» til et moderne «klassesamfunn» finnes foreløpig ingen oversikt over, men det må ha vært mange. Som vist var bakermestrene særlig utsatt. Dette «hamskifte» som liberalisme, kapitalisme og industrialisme skapte, var for mange

– både håndverkere og andre – en smertefull endringsprosess. Og ut av denne prosessen vokste det fram helt nye samfunnsgrupper som både med hensyn til ytre og indre egenskaper var anderledes enn dem i det gamle samfunn. Mens håndverkerne tidligere hadde utgjort *en* stand innen borgerskapet, hvor gode muligheter for aldersbestemt sosial mobilitet dempet motsetningene mellom drenger, svenner og mestere, delte de fleste seg nå for livstid på arbeiderklassen eller middelklassen, og bare enkelte havnet i overklassen. Dermed var grunnlaget for ulike interesser og politiske motsetninger gitt.

Dette skjedde altså i Jørgen Prysers tid. Typisk nok kom det første klare utslag av det nye «klassesamfunnet» i Kristiania for bakernes vedkommende alt året etter hans død, nemlig ved streiken i 1872. Dette var den første organiserte streik i bakerfaget. Fire år etter fikk bakersvennene sin første levedyktige fagforening. Fagforeninger fikk også en rekke andre fag i årene 1872-76.

Hvordan det gikk med de av Jørgen Prysers barn som levde opp, er ikke emnet her. Men kort fortalt passer også deres skjebner inn i det mønsteret som er skissert. Den eldste sønnen Carl, forble bakersvenn hele sitt liv hos flere generasjoner av bakermestrene Brun, med unntak av i 1885, 1897 og 1899-1900 da han prøvde seg som henholdsvis restauratør, melkehandler og bakermester. Hans kone Anne Christine Hansdatter (1851-19?) som han giftet seg med i 1869, var datter av en husmann på plassen Tørtberg under Frogner i Aker. I slutten av 1860-årene var Carl Pryser en av de relativt få arbeidermedlemmene i Kristiania Arbeidersamfunn. Datteren Louise endte også i arbeiderklassen etter at hun i 1870-årene giftet seg med den svenske skreddersvennen Simon Nilsen fra Värmland (1840-1905). I middelklassen havnet derimot den andre datteren, Anne Elise, som i 1870 også giftet seg med en svenske, nemlig med Franz Axel Mauritz Broberg (1840-ca. 1910), sønn av en «Kattunsfabrikant» fra Gøteborg. Fra første halvdel av 1870-årene var Franz Broberg murmester i Kristiania. I hans hjem ble det yngste av Pryser-barna, August, oppfostret og senere satt i murerlære. August Pryser giftet seg 1893 med Anna Gundersen (1865-1958), datter av en fraktemann fra Asker. Fra 1894 og i over førti år drev også han som murmester i hovedstaden – med bygging av bakerier som spesialitet. Fire av bakermester Prysers barn ble altså selv håndverkere eller gift med håndverkere. Og to gikk til arbeiderklassen og to til middelklassen. Det femte og siste barnet, Gustav Fredrik, var den eneste som ikke fikk tilknytning til noe håndverksfag. Han fikk seg derimot et *moderne* middelklasse-yrke. I juni 1866 ble han tatt inn som telegraf-lærling ved Drammen-Vikersundsbanen, og alt i 1872 ble han telegrafmester i Drammen jernbanedistrikt – en stilling han skulle inneha i over 50 år. Telegrafistene var en av de første

funksjonær-grupper i Norge og barn av de nye samfunnsforhold. Gustav Pryser ble i 1885 gift med Caroline Johanne Grimelund (1868-1961), datter av en uniformsforvalter ved jernbanen.[46]

Langt mer enn det har blitt plass til her kan sies om baker Pryser og hans etterkommeres livshistorier. Her er lagt vekt på å framstille deres skjebner som *typer* i en sosialhistorisk sammenheng. Dette altså fordi de synes å representere en stor gruppe med håndverkerbakgrunn som handlet likt, og ikke minst ble behandlet likt under «hamskiftet» i Kristiania i siste halvpart av 1800-tallet. Nøyaktig *hvor* representative de var står imidlertid igjen å undersøke.

NOTER:

[1]Inge Krokann i avhandlingen Det store hamskiftet i bondesamfunnet (norsk kulturhistorie bd. 5, 1942). Betegnelsen er av meg også brukt på endringene i bysamfunnet.
[2]Begrepene «standssamfunn» og «klassesamfunn» er bl.a. brukt av Knut Mykland i Trondheims bys historie bd. 3 (1955. Se også definisjoner hos Ottar Dahl: Noen teoretiske problemer i sosialhistorien (Hist. Tidsskr. 1955).
[3]Se Jan Myhres omtale av Kristiania-prosjektet i forrige nummer av St. Hallvard.
[4]Forarbeidene for amtmannsberetningen for Kristiania 1861-65 er ved møysommelig forskningsarbeide sporet opp i Kommunearkivet av Sivert Langholm, og stilt til min rådighet.
[5]Ottar Dahl: op. cit. drøfter disse problemer mer i detaljer.
[6]Det må også opplyses at J.F. Pryser er min tippoldefar hvis skjebne hans etterkommere for lengst har glemt el. mistet interessen for. Dette har også vært et bimoment for valget av han som eksempel.
[7]Hans dåpsattest og øvrige attester som det vil bli referert til i det følgende, er funnet i forbindelse med hans søknad om borgerskap i 1844, og ligger i magistratarkiv 4, Christiania, borgerbrev og bilag, pakke 21 1844 (Statsarkivet).
[8]Ifølge P.H. Reany: A Dictionary of british Surnames (Lond. 1958) betyr navnet Price, også skrevet Prise, Pryce el. Pryse, på engelsk prisfastsetter (fixer of Prices). Prisfastsetteren spilte en viktig rolle på de lokale markedene i det førindustrielle engelske samfunn.
[9]Richard Price var fra Tynton i Glamorganshire i Wales og sønn av dissenterprest. Hans holdning til den franske revolusjon ble sterkt fordømt av den konservative E. Burke i hans Reflections on the Revolution in France.
[10]Som note 7.
[11]Kirkebok for Vår Frelsers menighet nr. 27, s. 486-87.
[12]I 1840 da han gifter seg bruker han imidlertid både morsnavnet Dornbusch og farsnavnet Price. Nordmennenes vansker med å uttale Price er vel grunnen til at det fornorskes til Pryser. Første gang kildene bruker navnet slik er i 1837. En kan merke seg at navnet i kildene også skrives Pryce, Pryser, Prytzer, Prytze, Prydtzer og Pryzer. Men oftest er skrivemåten Pryser. At det er samme person det er tale om, er likevel ingen tvil om, da navnene alltid i kirkebøkene forekommer sammen med hans kone Caroline Molbergs navn, el. i andre sammenhenger som gjør forveksling umulig. Det kan også nevnes at hans fornavn noen ganger varierer mellom Jørgen Fredrik, Johan Fredrik el. bare Fredrik. Av samme grunner som alt nevnt, er det imidlertid utvilsomt at man har å gjøre med samme person.

[13]Kirkebok for Vår Frelser nr. 12, s. 25-26.
[14]Edv. Bull: Håndverkssvenner og arbeiderklasse i Kristiania. – Sosialhistoriske problemer (Hist. Tidsskr. 1966).
[15]Kirkebok for Vår Frelser nr. 24, s. 251.
[16]F. eks. 2/11-1844.
[17]Kirkebok for Vår Frelser nr. 6, f. 475 og nr. 19, s. 546-47.
[18]Jacob Friis: Maksimalpriser på brød og kjøtt i Kristiania før i tiden (St. Hallvard 1915).
[19]Jens Arup Seip: Utsikt over Norges historie (første del) s. 132 (Oslo 1974).
[20]Amtmannsberetning for Kristiania 1846-50 s. 2 (NOS).
[21]Amtmannsberetning 1846-50 op. cit. s. 3.
[22]Amtmannsberetning 1846-50 op. cit. s. 3.
[23]August Schou: Håndverk og industri i Oslo 1838-1938 s. 54 (Oslo 1938).
[24]E. Möinichen og A. de C. Dawes: Laden er åpen s. 81 ff (Oslo 1938).
[25]Magistratarkiv 4 Christiania, sesjonsprot. nr. 23 f. 153 (Statsarkivet).
[26]Likningsprotokoller med alfabetisk register i Kommunearkivet.
[27]Magistratarkiv 4 Christiania, sesjonsprot. nr. 24 f. 230.
[28]E. Möinichen og A. de C. Dawes: op. cit. s. 282.
[29]Sivert Langholm: Christiania-velgerne i 1868, kap. «Det priviligerte borgerskap» s. 44 (upubl. stensil 1975).
[30]Medlemsfortegnelse for Christiania Arbeiderforening 1851, pakke nr. 1 i Riksarkivet.
[31]Denne spekulasjon står og faller på om Ludewig Price giftet seg senere med Catharine Dornbusch og sammen oppdro sin sønn. Det finnes visse andre momenter som også kan tyde på det, bl.a. at Jørgen Pryser da han gifter seg i 1840 skriver navnet Price med aksent over bokstaven e, som tyder på fransk uttale – som han kan ha lært gjennom faren. Det at han kom inn i håndverkslære henger kanskje også sammen med at foreldrene giftet seg, slik at han ikke ble oppfattet som «uektefødt».
[32]Julie E. Backer: Dødeligheten og dens årsaker i Norge 1856-1955 s. 60, tab. 22 (Samfunnsøkonomiske studier Oslo 1961).
[33]Albert Kjørboe Trapnes: Farende svend s. 128 ff. (Kra. 1922).
[34]Pantebok for Øvre Romerike nr. 11 f. 455.
[35]Magistratarkiv 4 Christiania, sesjonsprot. nr. 25 f. 609.
[36]Panteregister for Næs nr. 8 A f. 36, matrikkelforarbeid for Ullensaker 1863, Christiania Avertissements-Blad 7-8/1-1862 og note 34 op. cit.
[37]Magistratarkiv 4 Christiania, sesjonsprot. nr. 25 f. 750.
[38]Christiania Avertissements-Blad 16/11 og 28/11-1861 og 7-8/1-1862.
[39]Økonomisk Revue nr. 7 1924 og amtmannsberetningen for Kristiania 1861-65 s. 5.
[40]E. Möinichen og A. deC. Dawes: op. cit. s. 206.
[41]Forarbeider til amtmannsberetningen for Kristiania 1861-65. Se note 4.
[42]Panteregister for Næs 8 A f. 36.
[43]Folketellingen for Ullensaker 1865 er tilrettelagt for EDB av Ullensaker-prosjektet, Historisk Institutt i Oslo, slik at dette lett har latt seg kontrollere.
[44]Kirkebok for Vår Frelser nr. 26 f. 67 og 75.
[45]Eilert Sundt regner i sin undersøkelse av Piperviken og Ruseløkbakken (Kra. 1858) vekterne under tvil til å være folk «hvis Livsforholde mest ligne almindelige Dagarbeideres» (s. 9).
[46]Det vil føre for langt å spesifisere kildene her. Hovedkildene har imidlertid vært kirkebøker for Vår Frelser, Aker og Bragernæs, folketellinger for de samme områder og adressekataloger for Kristiania.

Dette er den andre artikkel i en serie om sosiale forhold i Kristiania i forrige århundre. Den første sto i St. Hallvard nr. 3-1975.